

INHOUD

Over de grens	7
Het laatste vaderland	149
Het beloofde land	315
Dankwoord	477

Over de grens

I

Er zijn dorpen die ruiken naar tegenspoed.

Je herkent ze als je hun troebele lucht inademt, schraal en verslagen zoals alles wat is mislukt.

Nevada was zo'n dorp, met zijn handvol mannen en vrouwen in armzalige huisjes die tegen de loodrechte hellingen ter rechterzijde van de rivier zaten geklampt, half verscholen in ruige bossen, verspreid over de *masiére*, de smalle, in de rotswand uitgehouwen terrassen die, ten oosten van de hoogvlakte van Asiago, helemaal naar beneden liepen tot Enego en het Brenta-dal en de Valsugana in doken.

Op deze terrassen, afgebakend door stapelmuurtjes gemaakt van de schilferige stenen die daar uit de grond steken als molshopen in een weiland, verbouwden de dorpsbewoners tabak. Dat deden ze al generaties lang, want tabak deed het goed boven het dal van de Brenta en deze tabak was beter dan alle andere tabak die er te krijgen was. Daarom had de tabaksteelt al in de zeventiende eeuw de houthandel verdrongen, toen de Zwarte Dood van noord tot zuid door het dal raasde en het leek alsof er voor niemand een nieuwe dag zou aanbreken.

2

Aan het eind van de negentiende eeuw woonden er maar drie gezinnen in Nevada, en een daarvan was dat van De Boer.

Augusto was het gezinshoofd. Hij was in 1852, toen zijn grond nog bij Oostenrijk hoorde, geboren in het huis waar hij zijn hele leven zou blijven wonen en waar hij ook zijn vrouw Agnese naartoe zou halen. Zij was de dochter van boeren uit Stoner, een plukje huizen op de hoogvlakte van Asiago. Hij zou twee dochters en een zoon met haar krijgen, die allemaal in Nevada werden geboren, in datzelfde huis.

Augusto was niet groot van stuk en ook niet zwaargebouwd, maar hij was verrassend sterk en onvermoeibaar. Met vijf bijlslagen kon hij een spar omleggen die twee keer zo oud was als hij. Zijn dikke, zwarte snor onttrok een mond aan het zicht waarin vaak tabak werd gekauwd. Hij sprak zo weinig dat hij vaak hele dagen niets zei, en als zijn lippen bewogen, vielen de gesprekken van de anderen stil, niemand zei meer een woord. Zijn woorden waren definitief als grafstenen.

Hij was in armoede opgegroeid, Augusto, en het scheelde weinig of hij had pellagra gekregen. Hij had gezien hoe tientallen mannen en vrouwen, zijn vader en moeder inclusief, het hoofd boven water hielden ondanks de honger en schaarste die de bergbewoners daar boven op gezette tijden hadden geteisterd.

Misschien kwam het daardoor dat Augusto De Boer zich verantwoordelijk voelde voor alles, en dat hij er elke dag opnieuw van doordrongen was dat het lot van zijn gezin, in voor- en tegenspoed, met het zijne verbonden was, zoals de takken van een eik met de stam.

Daarom dankte hij God twee keer per dag, op zijn manier. Als hij bij het eerste kwinkeleren van de zanglijsters opstond en naar zijn terrassen vertrok om aan het werk te gaan, en als hij 's avonds afgepeigerd weer terugkwam. Dan at hij niet veel meer dan een stukje polenta, stopte hout in de kachel voor de nacht en ging naar bed.

En liggend op zijn bed luisterde hij, met gesloten ogen, naar het gezang van de nachtegalen in het bos en voelde zijn rug branden van het harde werken.

3

Agnese was drie jaar jonger dan hij en sinds ze uit Stoner was vertrokken, was ze er niet meer terug geweest. Ze had korte, brede handen, rood en gebarsten op de rug en vol kleine groeven in de palm. Ze liep altijd snel, alsof ze haast had, en met gebogen hoofd. Er waren niet veel mensen die haar haren hadden gezien: ooit was het zwart, maar het was plotseling grijs geworden en ze droeg het in een knot, verstopt onder een donkere hoofddoek die ze onder haar kin had vastgeknoopt.

Ze bad veel, ook als ze op het land werkte of in de kookketel gele,

klonterige polenta stond te roeren. Ze bad vooral tot Onze-Lieve-Vrouw. Ze kwam 's zomers soms zo uitgeput terug van de masiére, dat ze niet eens meer de puf had om te eten, en dan maakte ze het avondeten voor de anderen klaar en ging bij de kachel zitten, of op het stoepje voor de deur, en daar murmelde ze dan eindeloos haar gebeden. Ze had een gevoelige aard, en al was het leven daar boven zwaar, ze verbaasde en verwonderde zich toch elke dag weer over de schoonheid van alle kleine dingen in de natuur: een paardenbloem, een hazelnootboom, de bonte veren van een Vlaamse gaai. Ze had nog nooit een cadeau gekregen en had geen wensen, behalve dat haar kinderen zouden opgroeien tot gezonde, godvrezende mensen.

4

Augusto en Agnese kregen drie kinderen. Jole werd in 1878 geboren, Antonia in 1883 en Sergio in 1886.

De oudste dochter leek sprekend op haar moeder, zowel uiterlijk als innerlijk, en daarom hield ze waarschijnlijk het meest van haar vader. Ze droeg haar blonde haar bijna altijd in een lange vlecht, die van onder aan haar nek tot tussen haar schouderbladen viel. Ze was tenger en had grote, lichte ogen die nooit dezelfde kleur hadden: soms leken ze groen als een lariks in de zomer, dan weer waren ze grijs als de wintervacht van een wolf, of waterblauw als een bergmeer in de lente.

Het meest hield Jole van paarden, en al van kleins af aan liep ze op blote voeten door bossen en over onbegaanbare paden om ze maar te kunnen zien. Ze was, vooral 's zomers, in staat om 's ochtends vroeg de deur uit te gaan en pas tegen zonsondergang weer thuis te komen, alleen maar om haar geliefde paarden achterna te gaan. Er waren twee plekken waar ze ze kon zien. In noordelijke richting op het weideland van Rendale, waar een heleboel boerenknollen achter de herders en hun Foza-schapen aan liepen, en in zuidelijke richting op de kammen van de Sasso, waar ze trekpaarden gebruikten om het marmer uit de marmergroeven te vervoeren.

Ze hield van alle paarden, of het nou ranke, snelle waren of boerenknollen. Als kind bleef ze altijd met open mond staan kijken, haar

grote ogen opengesperd, als om een droom, een wonder te vangen.

Haar zusje Antonia wilde altijd kort haar, Agnese knipte het twee keer per jaar met een oude, ijzeren schaar, voorzichtig, om haar niet te verwonden, want tetanus was nog meedogenlozer dan honger. Antonia hielp haar moeder met het huishouden en ze vond het leuk om te koken, met het weinige dat er was. Ook zij was 's zomers vaak in het bos te vinden. Ze luisterde er naar de geluiden van de wilde dieren en snoof er de heerlijke geuren van de bomen op.

Ze ving de hars die uit de schors van de sparren druppelde op in een oud blikje en gaf dat aan haar vader, die er dan kleine balletjes van kneedde om het haardvuur mee aan te steken. Maar Augusto hield altijd wat apart voor Antonia, die de hars gebruikte om er bloemen of uitzonderlijk mooie insecten voor haar verzameling in te conserveren.

Antonia oogstte niet alleen hars, maar ook bosaardbeitjes, frambozen en vlierbloesem, waar haar moeder een heerlijk dorstlessend sap van maakte, dat ze aanlengde met water uit de rivier.

En die grote rivier, diep in het dal, was de favoriete plek van het jongste kind van de familie De Boer. Sergio liep vaak door het bos ten oosten van Nevada naar de overhangende rots die boven het Brentadal uittorende, en ging daar op de rand zitten kijken en luisteren naar het geluid van de rivier die naar Bassano del Grappa stroomde, en verder naar beneden, naar de vlakten van Veneto. Sergio was schriel, blond, en zat nooit stil. Hij praatte het meest van allemaal, hij kletste maar door. Zijn moeder en zusjes plaagden hem altijd dat hij twee keer zo veel praatte omdat hij niet alleen zijn eigen stem liet horen, maar ook die van zijn vader.

Maar al leefden alle drie de kinderen het leven van elk jongetje of meisje van hun leeftijd, met de dromen en de zalige onwetendheid die daarbij horen, ze werkten zich ook samen met hun ouders krom op de tabaksvelden, want aan dat lot kon niemand ontsnappen.

5

De familie De Boer probeerde een goed leven te hebben, en dat betekende dat ze overleefden, zoals elke bergbewoner in die tijd, en eigenlijk in alle tijden.

Zowel beneden in het dal als op de verticale hellingen van het Brenta-dal, met aan de ene kant de hoogvlakte en aan de andere de Monte Grappa, hadden honderden families de laatste tientallen jaren hun geboortegrond verlaten om elders hun geluk te beproeven, zelfs tot aan de andere kant van de wereld.

Maar de familie De Boer was gebleven en had voor deze en gene koning tabak geteeld, dapper strijd leverend tegen hun lot van armoede en ontberingen. De tabak uit de streek van de Brenta – Nostrano, noemden ze die – was van superieure kwaliteit en werd in verschillende variëteiten geteeld, zowel om te snuiven als om te roken: Cuchetto, Avanetta, Avanone en Campesano. Maar het was hard werken om een goed product te maken en het was een langdurig, moeilijk proces. Eén foutje kon de hele oogst in gevaar brengen. En dat betekende dat de boeren niets te eten hadden.

Ze begonnen eind februari, na de strenge winter, met het prepareren van de grond voor het ompspitten. Agnese, Jole, Antonia en Sergio verwijderden met een spa de gewasresten, het onkruid, legden die in rijen naast elkaar en verspreidden de mest over het land. Begin maart spitten ze een vore en hoopten de grond op aan de kant van de bergwand, om te voorkomen dat die, door het aflopen van de terrassen, te zwaar op de onderliggende terrassen zou drukken en een landverschuiving zou veroorzaken. Het ompspitten van de grond had tot doel de structuur van de grond te verbeteren.

Als dit werk gedaan was, liepen de lange voren als spoorrails over de terrassen. Het echte ompspitten voor het planten begon ongeveer half mei, en dat ging snel. Het was Augusto's taak en het was het zwaarste van alles wat er gedaan moest worden, want het terrein kon alleen met mankracht worden bewerkt, omdat je op die smalle, schuin aflopende lapjes grond geen ploeg kon gebruiken. De spade keerde de kluiten en maakte ze behendig vlak, gestuurd door de hand van het zwoegende, zwetende gezinshoofd.

Nu konden de kleine tabaksplantjes erin. Terwijl Augusto de grond voorbereide, maakten Agnese en haar kinderen kleine zaaibedden in gereedheid op een beschutte plek in de zon. In die periode arriveerde altijd de ambtenaar van het Staatsmonopolie in Nevada die de familie De Boer het zaad overhandigde waarmee ze hun zaadbedden konden

inzaaien. Om het aantal zaden – vijftienduizend – te kunnen bepalen, gebruikte hij een maatschepje zo groot als een vingerhoed.

Op Witte Donderdag in de Goede Week liep Agnese naar beneden naar de rivier om bij wijze van boetedoening en zuivering haar gezicht te wassen, en kwam met twee volle emmers water terug naar Nevada om elke zaailing een paar druppels te geven. De eerste dagen van juni begonnen ze met het uitplanten. Augusto trok kruisjes in de aarde en Agnese en de kinderen plantten de plantjes, die al tien vingers groot waren, in het midden en drenkten ze met water dat ze uit de Brenta hadden gehaald. Als de planten drie handen groot waren, bemestten Agnese en Sergio ze met drab uit de latrines en verwijderden het onkruid en de wormen.

Plantjes die het niet goed deden werden vervangen door andere, reserveplanten, die, als ze niet gebruikt werden, voor de ogen van de man van het Staatsmonopolie moesten worden vernietigd.

Maar dan was het werk nog lang niet af.

Als ze tot Augusto's middel kwamen, werden de planten getopt. Dat deed Jole: ze snoeide nauwgezet het bovenste deel van de plant zodat de blaadjes eronder beter konden groeien. Vervolgens hield ze ze goed in de gaten: binnen een paar dagen tijd zouden er uitlopers komen, die ze meteen weg moest halen. Een vervelende klus, die Augusto graag afschoof op haar en Antonia. Daarna verwijderden ze, voordat de inspecteurs van de koning kwamen controleren, de onderste bladeren, die weinig waard waren. Ten slotte was het wachten op september, als de bladeren begonnen te rijpen. Zodra het zover was, werden ze met de hele familie geplukt en in de *màsara* gelegd om geel te worden. Vervolgens hingen Augusto en Agnese ze behoedzaam in de stal, met de punten omlaag en de stelen omhoog.

Augusto was de enige van het gezin die wist wanneer de bladeren geel genoeg waren. Hij liet ze allemaal door zijn handen gaan, legde de bladeren die nog niet geel genoeg waren opzij en sorteerde de andere op grootte. Hij moest de fermentatie vaak controleren om te voorkomen dat ze gingen rotten. Er hing in die tijd van het jaar een zware lucht in de stal, en uit Augusto's blik kon je al opmaken of de kwaliteit goed was of dat het een slecht jaar was. De familie De Boer wachtte altijd op een teken van de vader. Als het zover was, hielpen

ze allemaal mee om de bladeren naar de zolder te brengen en op de smussi te leggen, de houten latjes waarop de bladeren zouden drogen. Na een paar weken draaide Augusto de bladeren om en legde er een ander latje bovenop.

De laatste stap was de makkelijkste. Augusto had dan al gezien of de tabak van goede kwaliteit was, en nam een paar dagen rust. Hij keek toe hoe zijn gezin de bladeren sorteerde op grootte en kwaliteit, stapeltjes van vijftig maakte en er een touwtje om bond, soms een stuk lindebast. Binnen een paar dagen konden de stapeltjes bij het Staatsmonopolie worden ingeleverd. Het laatste buitenwerk werd gedaan door de kleine Sergio: hij trok de stelen van de tabaksplanten die na de oogst nog op het land stonden uit de grond. Daarna sloeg hij ze hard tegen elkaar zodat de aarde eraf viel en maakte er kleine schoven van, die het volgende voorjaar zouden worden verbrand.

6

Na het harde werken in de zomermaanden deed het gezin het in de koude maanden rustiger aan. Als de winter naderde, namen de bewegingen en het rumoer binnens- en buitenshuis langzaam af totdat er soms dagenlang niets meer gebeurde. Het waren stille uren voor de familie De Boer, huiselijk en saai. Van december tot februari leek het wel of er nooit een einde zou komen aan de korte dagen en de kou. Ze leefden meer teruggetrokken, het was een soort kluizenaarsleven, een opeenvolging van huishoudelijke werkzaamheden en beslommeringen die het boerenbestaan en de armoede met zich meebrachten, ijzeren wetten waar je niet onderuit kwam.

Op een ochtend vlak voor de kerst van 1888 waren Jole en de kleine Antonia in de keuken, waar het heerlijk rook naar groenten en gortepap. Augusto was in de stal de beesten aan het verzorgen, samen met Sergio, die toen net twee was. Agnese was buiten de sneeuw aan het ruimen, die al de hele nacht was gevallen. Antonia ging even naast de kachel zitten om warm te worden. Toen liep ze naar het raam dat op het erf uitkeek, klom op een stoel en ging in de vensterbank door de beslagen ruit naar haar moeder zitten kijken.

Agnese wist niet van ophouden. Hoewel ze het met nog geen duizend scheppen van de sneeuw leek te kunnen winnen, schepte ze onverstoord door op het weggetje voor het huis en het pad dat naar de stal, de hooischuur en de moestuin liep, ook al viel er in dat seizoen niets meer in de moestuin te oogsten.

Het omringende land, althans, wat er nog door de dikke deken van laaghangende, witte wolken heen te zien was, was helemaal bedekt met sneeuw en er hing alom een sfeer van vrede, maar ook van ontredning.

‘Kom ’s hier, Antonia!’ zei Jole tegen haar zusje terwijl ze twee eieren en een kom melk uit de scheef hangende wandkast pakte. ‘Help even, de gortepap is bijna klaar.’

Lenig als een kat wipte Antonia uit de vensterbank, sprong van de stoel en rende naar haar zus.

‘Wat moet ik doen?’ vroeg ze.

‘Ik klop de eieren en de melk, en jij roert in de pap.’

Jole was al meer dan drie uur met die kookketel bezig, ze schoof hem voortdurend heen en weer op de gietijzeren plaat zodat de pap niet te hard of te zacht kookte, terwijl ze intussen steeds niet al te grote blokken eikenhout in de kachel stopte. Die ochtend, toen haar moeder met de sneeuwschep naar buiten was gegaan, was haar opgedragen de gortepap te koken die het gezin twee dagen lang tussen de middag en ’s avonds zou eten. Agnese had de gort al de avond tevoren in de week gezet, toen er wel sneeuw in de lucht hing maar er nog geen vlokken uit de hemel vielen, maar de volgende ochtend moest haar oudste dochter, die pas tien was maar zich al aardig kon redden in de keuken, de pap klaarmaken.

Dus was Jole al vroeg begonnen met het kleinsnijden van de groenten, die Augusto vanaf de zomer koel had bewaard in de *giazèra*, een in de grond uitgegraven gat met ijs erin, en daarna had ze ze op zacht vuur opgezet met de gort, zonder zelfs maar een piepklein stukje zwoerd erbij, want het was adventstijd en dus vond Agnese dat ze moesten vasten en geen vlees mochten eten.

‘Lekker!’ riep Antonia toen ze met haar ogen dicht de deksel van de ketel haalde en de damp die naar het plafond steeg opsnoof.

Jole glimlachte en bleef de melk en eieren in een houten kom klop-